

Coornhert en de Opstand: geen 'zoete vrijheid' zonder religievrede

(= deel uit de inleiding van:

J. Gruppelaar, *Coornhert Politieke geschriften. Opstand en Religievrede*, Amsterdam, AUP, 2009, € 27, 50)

Coornhert (1522-1590) was een groot deel van zijn leven werkzaam en woonachtig in Haarlem. De Opstand beloofde 'zoete vrijheid', zoals Coornhert graag zei, maar Haarlem kreeg net als de andere Hollandse steden een bitter mengsel van oorlog en burgeroorlog te proeven. Coornhert stierf in 1590. Pas daarna luwde de storm. De politieke verhoudingen stabiliseerden zich, er bleek in de Noordelijke Nederlanden een nieuw staatsbestel (of beter wellicht: statenstelsel) te zijn ontstaan: een decentrale republiek waarin de gereformeerde kerk de openbare godsdienstuitoefening monopoliseerde en als publieke kerk optrad en waarin al de overige kerken - veelal tegen betaling - werden gedoogd.

In Coornherts tijd was de strijd nog onbeslist. De strijd verliep uiterst moeizaam, niet alleen door toedoen van de machtige tegenstander, maar ook doordat de opstandelingen het vaak onderling niet eens waren over wat zij wilden bereiken en hoe zij te werk moesten gaan. Er was onzekerheid alom. Medestanders werden tegenstanders, dan weer werden tegenstanders medestanders. Bondgenoten kwamen en gingen, krijgskansen wisselden. Nu eens bedierf de handel, dan weer was er ongekende oorlogswinst. Het front verschoof, maar bezetting of bevrijding, de ellende van de oorlog bleef. De bevolking was op den duur merendeels volstrekt oorlogsmoe, maar een algemene eenduidige visie op vrede ontbrak. Niemand had voldoende greep op de gebeurtenissen, vaak werd het gezag van de leidende politici getart. Steden en gewesten hielden angstvallig vast aan hun eigenbelang, maar als de regeringloosheid alom paniek zaaide, waren zij bereid zich onder voorwaarden - en o zo voorlopig - te schikken naar een of ander centraal gezag.¹

Was het Coornhert precies duidelijk waar hij stond? Dat hij niet zeker wist *hoe* de strijd moest worden gevoerd blijkt uit zijn politieke geschriften. Maar de burgeroorlog om reden van godsdienst was hem een gruwel. Dat was zijn ijkpunt. *Geen zoete vrijheid zonder religievrede!*

In Haarlem is inderdaad enkele malen een religievrede afgekondigd en met meer en minder succes gehandhaafd. Deze Haarlemse religievredes waren overigens niet producten van typisch Haarlemse ruimdenkendheid. Het was eerder de druk der omstandigheden die telkens de doorslag gaf. Voor Coornhert was religievrede echter vooral een principiële kwestie. Hij liet overwegingen van pragmatische aard niet achterwege, maar zijn pleidooi voor een gematigde politiek in godsdienstzaken had een harde kern van politieke principes verweven veelal met religieuze principes: gewetensdwang is uit den boze; vrijheid van geweten houdt onvermijdelijk vrijheid van (openbare) godsdienst(uitoefening) in; de overheid moet die vrijheid waarborgen.

Coornhert had van jongs af aan een afkeer van geloofsvervolging. Als vijftienjarige maakte hij de executie mee van de dopers die hadden geprobeerd in Amsterdam met geweld de 'heerschappij der heiligen van het Duizendjarig Rijk' te vestigen. Zo leerde hij met angst het religieuze geweld en de gewelddadige reactie daarop vroeg en van nabij kennen.² Hij vestigde zich in 1539, na terugkomst van zijn reis naar Spanje en Portugal, in Haarlem. Hij moest zelf aan de kost zien te komen, want zijn rijke ouders waren het niet eens met het huwelijk dat hij op zeventienjarige leeftijd sloot met de twaalf jaar oudere Cornelia Symons.³ In Haarlem was na de jaren van doperse radicalisering (Munster 1534-

¹ Nog steeds, of eigenlijk steeds meer, staat ter discussie hoe de Opstand moet worden geïnterpreteerd. In een overzichtsartikel over deze discussie wijst H.F.K. van Nierop de traditionele, veelal finalistische geschiedschrijving van de hand ("De troon van Alva . Over de interpretatie van de Nederlandse Opstand", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 110 (1995), 205-223). Van Nierop (p. 210) ziet de Opstand in de eerste plaats als "een zeer complex proces waarin verschillende groepen verschillende doeleinden nastreefden, die in de verschillende fasen van dat proces ook nog eens verschoven; verschillende problemen in verschillende regio's waardoor het conflict op geen twee plaatsen gelijk was; geen zwart-wit-tegenstellingen tussen protestanten en katholieken, Spaansgezinden en patriotten, maar een breed spectrum van overlappende opvattingen; en tot overmaat van ramp werd de uitkomst van het conflict niet beslist voor de muren van Alkmaar of Leiden, maar in Castilië en op de slagvelden rond de Middellandse Zee." Deze complexiteit van de Opstand is ook het uitgangspunt van J.J. Woltjer, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse Opstand 1555-1580*, Amsterdam 1994.

² Bongers, *a.w.*, p. 22. Misschien heeft hij tijdens zijn reis naar Spanje en Portugal (1538-1539) nader kennismaking met de praktijk van geloofsvervolging.

³ Coornhert was niet alleen met veel talenten begiftigd, maar kennelijk ook vroegrijp. Vóór zijn huwelijk (op 17-jarige leeftijd) had hij, zoals hij in zijn autobiografische schets opmerkte, al enige jaren in Venus' leger gediend (Bongers, *a.w.*, p. 22). Zie ook: H. van Nierop, "Coornherts huwelijk : een bijdrage tot zijn biografie", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991), pp. 33-44.

1536, Amsterdam 1535) de rust weergekeerd.⁴ De dopersen staakten hun heilsactivisme en leefden voortaan als 'stillen in den lande'.

Het Haarlemse stadsbestuur voelde weinig voor de vervolging van deze vreedzame gelovigen. Het zette zich liever in om de misstanden en problemen in de katholieke kerk metterdaad op te lossen. Het was niet ongewoon dat de magistraat zich bemoeide met plaatselijke kerkelijke aangelegenheden; kerk en stadssamenleving waren van oudsher nauw verbonden.⁵ In Haarlem kreeg deze bemoeienis met de lokale kerk een extra impuls toen de stad bij gelegenheid van de nieuwe bisschoppelijke indeling van de Nederlanden (1559) een bisschopszetel werd toebedeeld.

Toch kon het stadbestuur niet voorkomen dat ook in Haarlem protestantse geluiden doordrongen. In de stad kon prediking meestal worden belet, maar buiten de stad niet of nauwelijks. Een enkele keer werden de poorten gesloten om burgers binnen te houden. Direct buiten de stad had Hendrik van Brederode, de 'grote geus', grondgebied en hij liet daar predikaties toe. Deze Brederode was een goede bekende van Coornhert. De zus van zijn vrouw was de maîtresse van Brederode. Coornhert had korte tijd als 'conchierge ende toesiender' voor Brederodes vader gewerkt op slot Batestein te Vianen. Batestein beschikte over een rijke bibliotheek en Coornhert over tijd. Hier leerde hij het werk van Luther, Calvijn en Menno Simons kennen.⁶

Hendrik van Brederode gedroeg zich als een soeverein.⁷ Afkerig van geloofsvervolging als velen, was hij als een van de eersten bereid tot gewapend verzet. Onder zijn leiding bood het Verbond der Edelen op 5 april 1566 aan de landvoogdes, Margaretha van Parma, het Smeekschrift aan. Met een dreigende ondertoon werd daarin gevraagd de geloofsvervolging te matigen en de godsdienstkwestie in overleg met de Staten-Generaal opnieuw te regelen. Naar aanleiding van het Smeekschrift had Coornhert, in zijn hoedanigheid van secretaris van Haarlem (hij bekleedde die functie vanaf 1564), veel contact met Brederode; ook overlegde hij veelvuldig met Oranje.

De landvoogdes, in het nauw gebracht door het Smeekschrift - zij wilde niet toegeven, maar durfde ook niet te weigeren - gaf als voorlopige reactie te zullen modereren 'zodat niemand zich zou behoeven te beklagen'.⁸ Veel protestanten vatten dit zo op dat zij nu openlijk voor hun geloof konden uitkomen en hielden bijeenkomsten waar zij vrijelijk 'het zuivere Woord Gods' predikten. Het bleef echter niet bij vrijelijk preken. In West-Vlaanderen begonnen toehoorders na de preek beelden in een naburig klooster te vernielen. Deze afrekening met 'afgoderij' vond weldra navolging. Zo stak de Beeldenstorm op. Margaretha, voor wie de 'hagepreken' al te ver gingen, wilde ferm optreden, maar was afhankelijk van de edelen. Die wilden de orde wel herstellen, maar dan wel de orde conform het Smeekschrift, op voorwaarde dus dat de preken bleven toegestaan en de godsdienstkwestie in overleg met de Staten-Generaal zou worden geregeld. Margaretha stemde toe (*vi coacta*). Pas toen werd ingegrepen. In Antwerpen trad Oranje hard op tegen beeldenstormers die hadden geplunderd. Hij herstelde de katholieke eredienst, maar regelde tevens dat de gereformeerden ergens in de stad konden preken en wees aan waar zij kerken konden bouwen.⁹

Aan Haarlem ging de Beeldenstorm van 1566 voorbij. Soldaten van Brederode roerden zich wel in de stad, de magistraat wist echter te voorkomen dat kerken bestormd en beelden vernield werden. Coornhert, in functie als stadssecretaris, had er bemoeienis mee.¹⁰ In zijn verdedigingschrift, geschreven na zijn arrestatie in 1568, memoreert hij zijn rol in deze dagen: "[...] dat hy Coornhert (zonder vermeten gesproken) hem selve wel met recht achten een principael instrument, dat tot Haarlem geen beeldstorminge, geen berovinge van kercke nocte geen beroerte altoos is gevallen."¹¹

Nadat de orde in den lande was hersteld, oefende Oranje ook op het onwillige stadsbestuur van Haarlem druk uit om predikaties toe te laten. Hij dwong uiteindelijk een religievrede af. Men kwam overeen dat ten behoeve van de gereformeerden vlak buiten de stad een houten noodgebouw ('geuzenschuur') zou worden opgetrokken (oktober 1566). Ook liet Oranje verbieden dat katholieken en protestanten elkaar uitscholden of anderszins kwetsten. Vermoedelijk was ook Coornhert bij het tot stand komen van deze eerste Haarlemse religievrede betrokken. Hij steunde op een van de burgemeesters, zijn vriend Nicolaes van der Laen. Die kreeg nadien de schuld van deze religievrede.¹²

⁴ Het was trouwens een Haarlemse bakker, Jan Mathijszoon, die leiding gaf aan de dopersen die Munster innamen en tot 'het nieuwe Jeruzalem' uitroepen. Het Munsterse Godsrijk ging na een jaar gruwelijk ten onder (1534). De doperse radicalisering leidde tot scherpe repressie. Overal werden wederdopers opgepakt. Ook in Haarlem werden velen van hen ter dood veroordeeld.

⁵ J. Spaans, *Haarlem na de Reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven 1577-1620*, Den Haag 1989, p. 30 e.v.

⁶ Bongers, *a.w.*, p. 24.

⁷ Bongers, *a.w.*, p. 23.

⁸ Woltjer, *a.w.*, p. 32.

⁹ Woltjer, *a.w.*, p. 34-35.

¹⁰ Bongers, *a.w.*, p. 40-41; Spaans, *a.w.*, p. 34.

¹¹ *Cort begrip, verhael of receuil by forme van advertisement van't besoigne*, in: B. Becker, *Bronnen tot de kennis van het leven van D.V. Coornhert*, 's-Gravenhage 1928, p. 39.

¹² C.L. Verkerk, 'De parochie Haarlem en de religieuze stichtingen binnen haar grenzen' in: G. F. van der Ree-Scholten, e.a., *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*, p. 63-88, p. 85. Zie ook Spaans, *a.w.*, p. 35-36: "Deze

De Beeldenstorm had de stemming onder de bevolking doen omslaan. Het mededogen met de verdrukte gelovigen, maakte plaats voor angst voor hun agressie en intolerantie.¹³ De orde was, volgens afspraak tussen Margaretha en Oranje, met (betrekkelijk) zachte hand hersteld. Een overwinning van de gematigde politiek? Nee, storm op komst! Filips verving Margaretha door de hertog van Alva en gaf hem opdracht om kettters, beeldenstormers en gematigde politici rigoreus te straffen.

Nog voordat Alva orde op zaken kwam stellen was de 'geuzenschuur' in Haarlem alweer gesloten (april 1567). Onder druk van Oranje had het stadsbestuur ingestemd met de bouw ervan. Maar al spoedig bleek de gematigde politiek in Brussel te hebben afgedaan. Ook Oranje twijfelde nu aan de haalbaarheid van die politiek en in elk geval had hij weinig op met de beeldenstormers. In het voorjaar van 1567 schreef hij verontschuldigende brieven aan Filips II. Hij probeerde zijn conflict met Granvelle, de belangrijkste adviseur van de koning, bij te leggen. In september schreef hij een brief aan Alva waarin hij hem welkom heette en aanduidde als bij uitstek geschikt om rust en welvaart in de Nederlanden te garanderen.¹⁴

Het stadsbestuur van Haarlem distantieerde zich weldra van de 'geuzenschuur'-affaire en probeerde zich in te dekken door alles wat wees op zijn betrokkenheid of betrokkenheid van Haarlemmers bij de bouw van de 'geuzenschuur' te verdonkeremen. Burgemeester Van der Laen schreef een verweerschrift en prees Haarlem, dat op de huid gezeten door Brederode, een beeldenstorm had weten te voorkomen en altijd loyaal was gebleven. Het lukte niet om iedereen vrij te pleiten. Coornhert werd in september 1567 op bevel van de nieuwe stadhouder van Holland, Boussu, gevangengenomen en verdween achter Haagse tralies. Het stadsbestuur was niet in staat of ook niet bereid hem, zoals anderen, te sauveren. Coornhert kwam op dat moment kennelijk niet van pas. Hij had vijanden gemaakt, die meenden dat hij door zijn contacten met Brederode de belangen van de stad had geschaad.¹⁵

Coornhert zat enkele maanden gevangen.¹⁶ Eind december diende hij een verzoek in om zich in afwachting van zijn proces vrij te mogen bewegen in Den Haag. Dit verzoek werd ingewilligd. Hij betaalde een borgsom en beloofde zich voor justitie beschikbaar te houden. De nieuwe schout van Haarlem, Jacob Foppens, legde tijdens het proces belastende verklaringen af tegen Coornhert. Volgens Coornhert was deze Foppens slechts de spreekbuis van de hem vijandig gezinde burgemeester Lambert Roosvelt. Haarlemse prominenten - ook Quintijn Talesius, een geleerd man, die Erasmus als secretaris had gediend (1522-1530) en Coornhert tot notaris had opgeleid - waren echter bereid te verklaren dat Foppens de waarheid sprak.¹⁷ Coornhert had nu weinig vertrouwen meer in een goede afloop van zijn proces en besloot, waarschijnlijk in de tweede week van april 1568, te vluchten. Eerst dook hij onder in Leiden en Haarlem. Later ging hij naar Keulen. Op 1 september 1568 werd hij, tegelijkertijd met zijn beide broers, door de Raad van Beroerten ten eeuwigden dage op doodstraf verbannen uit de landen van de koning en werden zijn bezittingen verbeurd verklaard.

In Keulen raakte hij bevriend met Aggaeus van Albada en leerde hij via hem de denkbeelden van de spiritualist Kaspar Schwenckfeld kennen. Albada was jurist en werkte bij het *Reichskammergericht* te Spiers. In lijn met Schwenckfeld pleitte hij voor vergaande religieuze verdraagzaamheid. In 1579 maakte Albada deel uit van de delegatie die te Keulen met Spanje over vrede onderhandelde. In het door hem opgestelde verslag liet hij zijn pleidooi voor verdraagzaamheid luid doorklinken (*Acten van de Keulse Vredeshandel*).¹⁸

Vredesonderhandelingen waren in 1568 echter helemaal niet aan de orde. Alva beschouwde zich als opdrachtnemer van de koning en begon zijn bestuur zonder verdere plichtplegingen zoals een eedaflegging. Hij was gevolmachtigd en liet zich niets gelegen liggen aan de oude vrijheden en privileges. Degenen die betrokkenen waren geweest bij de onlusten werden van hoogverraad beschuldigd en door een speciale, door hem opgerichte rechtbank veroordeeld (de Raad van

Haarlemse religievrede was waarschijnlijk voor een deel het werk van de stadssecretaris Coornhert. Hij fungeerde als verbindingsman tussen Oranje, het weigerachtige Haarlemse stadsbestuur en de fel protestantse Hendrik van Brederode, met wie Coornhert door zijn huwelijk gelieerd was. ... Binnen het Haarlemse stadsbestuur had Coornhert de steun van Nicolaas van der Laen. Deze werd althans in 1567, toen een onderzoekscommissie van het Hof van Holland de gebeurtenissen rond de bouw van de noodkerk onderzocht, in de vroedschap min of meer verantwoordelijk gesteld voor het feit dat de protestanten de gelegenheid gekregen hadden buiten Haarlem te preken."

¹³ Woltjer, *a.w.*, p. 36-37.

¹⁴ K.W. Swart, "Wat bewoog Willem van Oranje om de strijd tegen de Spaanse overheersing aan te binden", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 99 (1984), p. 554-572, p. 557 e.v.

¹⁵ Spaans, *a.w.*, p. 36 e.v.

¹⁶ Bongers *a.w.*, p. 48 e.v. In de gevangenis maakte Coornhert notities over de verbetering van het gevangeniswezen. Deze schetsen werkte hij later (1587) uit tot zijn *Boeventucht* (Colom-uitgave van Coornherts *Wercken*, III, 808-816).

¹⁷ In de volgende jaren zou Haarlem Foppens leren kennen als een fanatieke ketterjager. Pas na veel moeite wist de stad zich - in 1571 - weer van hem te ontdoen (Spaans, *a.w.*, p. 38-39).

¹⁸ W. Bergsma, *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587), Schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid*, [= diss. Rijksuniversiteit Groningen], Meppel 1983, p. 21 e.v.

Beroerten). Er werden ± 1100 doodvonnisen voltrokken, ± 9000 mensen werden verbannen en van hun bezittingen verbeurd verklaard.¹⁹ Het gewapend verzet tegen Alva had weinig succes. Maar Alva's strafmaatregelen en eigengereide optreden hernieuwden en vergrootten de afkeer van wat steeds meer als Spaanse tirannie werd gezien. Het zou echter nog jaren duren eer het verzet echt een vuist kon maken.

Pas in 1572 keerde het tij. Een geuzenvloot, door de Engelse koningin Elizabeth uit haar havens verjaagd, landde bij Brielle en lukte het deze stad in te nemen en bezet te houden (1 april 1572). In de loop van dat jaar kwamen steeds meer steden in opstand, soms met behulp van de geuzen, maar meestal hadden zij die hulp liever niet, uit vrees van de regen in de drup te geraken. Opstand van steden hield namelijk vooral in dat zij geen vreemde troepen wilden binnenlaten: geen Spanjaarden, geen geuzen.²⁰ Spaanse soldaten werden gevreesd, zeker nadat zij in Rotterdam tientallen burgers hadden vermoord. De steden die de zijde van Oranje hadden gekozen werden nu gedwongen zijn soldaten toe te laten. De burgerij ging zo zwaar gebukt onder de moedwil van deze bevrijdingslegers, dat zij dreigde tegen Oranje in opstand te komen of de stad te verlaten. In het als eerste bevrijde Brielle verzocht de gekwelde burgerij na een half jaar uit de stad te mogen vertrekken.²¹

Het succes van de opstandelingen zorgde ervoor dat veel vluchtelingen terugkeerden. Coornhert was één van hen. Ook Oranje verscheen in 1572 weer op het krijgstoneel. Zijn politieke programma was tweeledig *c.q.* dubbelzinnig. Aan de ene kant proclameerde hij verzet van 'het gemene vaderland' tegen Spaanse tirannie. Oude vrijheden en privileges moesten worden hersteld en de Nederlanden op Nederlandse wijze geregeerd. Aan de andere kant begon ook hij nu te spreken van de 'afschuwelijke paapse afgodendienst' en riep hij de Nederlanders op te strijden voor de eer Gods en zijn Heilig Woord.²²

Oranje richtte zich met zijn programma tot de gereformeerden, de harde kern van de Opstand, maar hij wilde katholieken en anderen niet van zich vervreemden.²³ Hij verbood zijn plaatsvervangers in Zuid- en Noord-Holland, Lumey en Sonoy, katholieken lastig te vallen. Deze beleidslijn volgde hij ook in zijn afspraken met diverse steden. Ondertussen gingen de geuzenlegers en hun voormannen zich te buiten aan gewelddaden. Lumey oftewel Willem van der Mark, heer van Lummen (1542-1578), was beroemd vanwege zijn inname van Brielle, maar ook berucht vanwege zijn felle anti-katholicisme. Monniken die hij in Gorkum had gevangengenomen, moest hij op bevel van Oranje vrijlaten: hij liet hen op gruwelijke wijze ter dood brengen.

Oranje zag zijn politiek van verdraagzaamheid wel op meer plaatsen sneuvelen. Hij droeg ook zelf het nodige bij aan de onverdraagzaamheid en ongelijkheid door gereformeerden stelselmatig te bevoordelen en katholieken te benadelen. Katholieke gebouwen werden ten behoeve van de eredienst aan gereformeerden toebedeeld, kregen een andere openbare functie of werden aan de meestbiedende verkocht. Met zijn goedvinden werd de strijd tegen Alva mede gefinancierd uit de opbrengst van de verkoop van in beslag genomen kerkelijke bezittingen. Aan de nieuwe gebruikers en bezitters, al dan niet calvinist, hoefde niet te worden uitgelegd dat het beter was om de katholieken - ook letterlijk - geen ruimte meer te geven.²⁴

Op 19 juli 1572 vond de eerste 'vrije' statenvergadering plaats te Dordrecht, niet bijeengeroepen van landsheerlijke zijde, maar op eigen gezag. Revolutionair was ook hetgeen de Staten en Oranje, vertegenwoordigd door Marnix, in een overeenkomst vastlegden: Oranje werd erkend als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht en gold als beschermheer van alle Nederlandse gewesten; een religievrede werd goedgekeurd. Oranje kende op zijn beurt de Staten nieuwe rechten toe, met name het recht om eigenmachtig bijeen te komen.²⁵ Zo was de cirkel rond: Oranje legitimeerde de vrije statenvergadering, de statenvergadering legitimeerde Oranjes gezagspositie. De feitelijke macht in de

¹⁹ Alva kwam niet alleen om te straffen, hij wilde ook de centralisatiepolitiek in bestuur, belasting en straf(proces)recht krachtig aanpakken. Woltjer, *a.w.*, p. 44.

²⁰ H. v. Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*, Amsterdam 1999, p. 27.

²¹ K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, Den Haag 1994, p. 60.

²² Woltjer, *a.w.*, p. 46.

²³ H. Klink (*Opstand, politiek en religie bij Willem van Oranje 1559-1568. Een thematische biografie*, Heerenveen 1998, p. 313) concludeert dat Oranje weliswaar bij gelegenheid het vreedzaam naast elkaar bestaan van meerdere religies bepleitte (d.i. religievrede), maar dat hij op de langere termijn de katholieken met 'deugdzaamheid en zachtmoedigheid' voor 'de ware godsdienst' hoopte te winnen. De tolerantie was zodoende een overgangsmaatregel.

²⁴ Swart, *a.w.* (1994), p. 44 e.v.

²⁵ Swart, *a.w.* (1994), p. 50: "De bijeenkomst van de Staten van Holland te Dordrecht in juli was een keerpunt in de geschiedenis van de Nederlandse staatsinrichting. Hier legden de afgevaardigden van twaalf Hollandse steden en één lid van het Hollandse ridderschap de grondslag voor een regeringsvorm waarin voor het eerst de welgestelde burgerij grote macht uitoefende." Aan deze vergadering namen ook meer steden deel dan de gebruikelijke zes. Onder invloed van de Opstand kregen de Staten van Holland steeds meer verantwoordelijkheden (zie J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* (= Hollandse Historische Reeks 13), 's-Gravenhage 1990).

opstandige gebieden was voornamelijk in handen van de geuzenkapiteins: Lumey en Sonoy. Lumey had zojuist nog eens duidelijk gemaakt dat hij geen boodschap had aan de tolerantieresolutie van Oranje en de Heeren Staten. Wie was de baas in het land?

Wellicht op voordracht van Oranje benoemen de Staten van Holland Coornhert tot hun secretaris. Zijn eerste taak bestond erin een onderzoek in te stellen naar de misdaden en wreedheden van Lumey en zijn manschappen, waar met name priesters en monniken in Kennemerland slachtoffer van waren geworden. Lumey vernam van Coornherts werkzaamheden en de strekking van zijn bevindingen. Hij beval hem te liquideren. Toen dit Coornhert ter ore kwam, gaf hij zijn rapport aan de Staten en dook onder in Leiden. Voor het begin van het beleg van Leiden (11 december 1572) is hij vandaar naar Duitsland gevlucht.²⁶

Oranje leerde in die decembermaand de brutaliteit van Lumey nog eens van nabij kennen. Na zijn terugkomst had Oranje zich te Delft gevestigd. Hij koos als verblijf het aan kunstschaten rijke klooster van St.-Agatha, nu het Prinsenhof geheten. De prior van St.-Agatha was de 72-jarige Cornelis Musius, een beroemde geleerde en dichter en ook kunstverzamelaar. Musius voelde zich niet veilig in het nieuwe regeringscentrum. Tijdens een diner met Oranje werd hij geschofferd door de ook aanwezige Lumey. Musius gaf aan naar Amsterdam te willen vertrekken. Oranje gaf hem een vrijgeleide. Onderweg werd Musius echter door geuzen aangehouden en op bevel van Lumey gemarteld en opgehangen (december 1572).²⁷ Met deze moord en zijn andere wandaden tartte Lumey openlijk het gezag van de Prins. Het kostte Oranje vervolgens nog heel wat moeite om Lumey politiek onschadelijk te maken. De held van Brielle mocht zich uit de voeten maken; zijn misdaden bleven ongestraft.²⁸

Haarlem tekende in juli 1572 - trouw aan de koning! - een akkoord met Oranje. Het akkoord luidde een tweede periode van religievrede in. In de kapel van Onze Lieve Vrouwe op Bakenes konden de gereformeerden op 17 juli hun eerste dienst houden. Het akkoord verplichtte tot verzet tegen Alva. Niet alle Haarlemmers waren enthousiast over de nieuwe koers. Er was verzet, arrestaties volgden. De militaire situatie was hachelijk. Spaanse troepen teisterden de omgeving van Haarlem, Amsterdam hield de poorten voor Oranje gesloten, de Bartholomeusnacht²⁹ nam de hoop op Franse hulp weg. In Haarlem werd een militair bestuur ingevoerd, katholieken begonnen de stad te verlaten. Het stadsbestuur protesteerde tevergeefs bij Oranje tegen de grove inbreuken op zijn rechten. Toen Alva's zoon Don Frederik van Toledo, na Mechelen, Zutphen en Naarden te hebben uitgemoord en afgebrand, richting Haarlem koerste en het stadsbestuur voor overgave leek te kiezen, werd daar een militaire coup gepleegd. De beslissing tot verzet werd afgedwongen. Nieuwe geuzentropen werden de stad binnengelaten, de openbare katholieke eredienst werd verboden en ook de St.-Bavo-kerk aan de gereformeerden gegeven (4 december 1572). Het lot van de religievrede was al bezegeld nog voordat Don Frederik, een week later, voor de stadsmuren stond. Een sterk vernieuwd stadsbestuur nam het roer over.

Oorlog én burgeroorlog: buiten en binnen de stadsmuren moest worden gevochten. Terwijl Don Frederik de stad langzaam wurgde, groeide het verzet tegen het verzet en evenzo de angst voor verraad.³⁰ Leden van de oude stadselite werden gevangengezet. Vóór de ondergang van de stad werd intern afgerekend. Nadat de belegeraars in het zicht van de stad enkele soldaten en burgers hadden opgehangen die buskruit naar binnen hadden willen smokkelen, plaatsten de verdedigers galgen op de wallen en hingen daar degenen op die zij voor verraders hielden (27 mei 1573). Onder hen waren Lambert Roosvelt en Quintijn Talesius, oud-burgemeesters van Haarlem.³¹

De capitulatie (13 juli 1573) was betrekkelijk gunstig voor de burgerij. Plundering kon worden afgekocht. De leiders van het verzet, de predikanten en een groot deel van de soldaten (ongeveer 1200) werden omgebracht. Het stadsbestuur kwam weer in handen van trouwe katholieken. De gereformeerde dienst werd verboden, de katholieke eredienst hersteld. Maar Alva betaalde met 8000 doden een hoge prijs voor Haarlem. Vervolgens moest hij het beleg van Alkmaar en later van Leiden afbreken. Tezelfdertijd leed de Spaanse vloot een forse nederlaag op de Zuiderzee.

²⁶ Swart, *a.w.* (1994), p. 52: "Toen Lumey vernam dat Coornhert tot de conclusie was gekomen dat Holland meer van de geuzenbenden dan van het Spaanse leger had geleden, was hij buiten zichzelf van woede en beval hij Coornhert uit de weg te ruimen. Hierop besloot deze wijselijk wederom naar Duitsland uit te wijken."

²⁷ Swart, *a.w.* (1994), p. 53.

²⁸ Swart, *a.w.* (1994), p. 53, 54.

²⁹ In Frankrijk werden vele duizenden protestanten vermoord enkele dagen na het als teken van vrede en verzoening bedoelde protestants-katholieke huwelijk van Hendrik van Navarra en Margaretha van Valois, de zus van koning Karel IX (Bartholomeusnacht, 23-24 augustus 1572). Bijgevolg konden de Nederlandse opstandelingen voorlopig niet rekenen op Franse steun.

³⁰ Van Nierop, *a.w.* (1999), p. 82, 83; zie ook Swart, *a.w.* (1994), p. 41, 42.

³¹ Spaans, *a.w.*, p. 45. Pas in de 19^e eeuw ging men van de Martelaren van Haarlem spreken. Spaans merkt echter op dat vaststaat dat zij niet werden opgehangen omdat zij katholiek waren. Zij vermeldt niet dat (en hoe) hun schuld aan verraad was komen vast te staan.

De situatie was in de jaren 1572-1573 al met al uiterst penibel. De opstandelingen wisten de voeten enkel droog te houden in het Noorderkwartier en op enkele Zeeuwse eilanden. De Spanjaarden beheersten het platteland. Rotterdam, Delft en Gouda werden bedreigd. Amsterdam ging niet over naar Oranje. Door het verlies van Haarlem was het opstandige Holland in twee stukken gehakt. De reputatie van Oranje - 'de beschermheer van alle Nederlandse gewesten' - had een flinke deuk opgelopen. Vooral in Noord-Holland verloren velen - ook in militaire kring: Sonoy en de zijnen - de moed. Sommigen leek het beter weg te glippen.³² Coornhert maakte dit alles niet mee. Hij was immers voor Lumey op de vlucht geslagen en woonde in Xanten.

Ondertussen gingen katholieken en protestanten elkaar steeds meer wantrouwen. De Staten van Holland hadden de tolerantieresolutie van juli 1572 in maart 1573 alweer ingetrokken: de openbare katholieke eredienst werd verboden, later werden ook erediensten bij particulieren bemoeilijkt. De gereformeerde kerk kreeg als publieke kerk een monopoliepositie. Dat betekende overigens niet dat de gereformeerden nu zonder meer de dienst uitmaakten. In de periode 1572-1576 klaagden zij voortdurend over de regenten ('libertijnen') die in Holland en Zeeland zo weinig deden ter bevordering van de gereformeerde religie.³³

Alva was met zijn terreurpolitiek ver gekomen, maar hij wist zijn *reconquista* na vijf jaar toch niet te voltooien. Het geld raakte op. Zijn troepen begonnen te muiten, waardoor nog meer mensen een nog grotere afkeer van de Spanjaarden kregen. De dagen van de ijzeren hertog waren geteld: op 18 december 1573 verliet hij Brussel. De nieuwe landvoogd, Luis de Requesens, voer aanvankelijk een gematigder koers dan zijn voorganger. Op 6 juli 1574 kondigde hij een 'generaal pardon' af en kwam hij met vredesvoorstellen. Maar Coornhert werd tot zijn grote verdriet van het generaal pardon uitgesloten. In 1575 bracht Requesens met militaire successen de opstandelingen verder in het nauw. Buren, Oudewater, Schoonhoven vielen in zijn handen. Een leger onder leiding van Hierges kreeg de opdracht het Noorderkwartier zijn 'dubbel en dwars' verdiende straf te geven.³⁴ Het gerucht ging dat dit leger steun zou krijgen van achter de frontlinie: katholiek verraad! Sonoy kwam in actie. Er volgden huiszoekingen, arrestaties, bekentenissen (onder tortuur), executies, weer arrestaties, etc.³⁵ In Zeeland dreigde Mondragon Zierikzee in te nemen. De burgers wilden de voorwaarden voor overgave wel accepteren, want zij meenden dat niets erger kon zijn dan de inlegering van Oranjes soldaten! De burgers kregen niet hun zin. Na een maandenlang beleg moest Zierikzee alsnog capituleren.³⁶

Onderwijl sleet Coornhert zijn dagen in ballingschap in Xanten. Dat viel hem zwaar. Tijdens zijn eerste ballingschap was hij druk bezig met fondsenwerving voor de Opstand, stond hij in nauw contact met Oranje en anderen. Nu werkte hij solitair als graveur. Tot zijn geluk had hij wel de getalenteerde Hendrick Goltzius in de leer. Maar verder was hij alleen en vol twijfel over het verloop van de Opstand. In mei 1574 zette hij zijn opvatting over de politieke actualiteit in de Nederlanden uiteen in een pamflet dat hij naar vrienden stuurde (*Brief uit Xanten, 5 mei 1574 - Uiteenzetting in conceptvorm*). Hij drong aan op vredesonderhandelingen door bemiddeling van de Duitse keizer. Het pamflet viel slecht in gereformeerde kringen. Hij zou een defaitist zijn, onvaderlandslievend, tegen de 'ware religie': "[...] omdat wy bemerckt hebben [...] dat ghy u niet alleen teghen die ware religie, maer oock teghen u eyghen vaderlandt (ontrouwelyck by u verlaeten) ghestelt hebt, dat selvighe een uytghepudt ende uyt-gheteert landeken noemende [...]"³⁷ Let wel: 'ontrouwelyck by u verlaeten'!

In 1576 richtte hij een verzoekschrift aan Filips II (*Brief aan koning Filips II*). Hij stelde zich voor als een verdediger van de katholieke zaak. Hadden zijn tegenstanders weet gehad van dit verzoekschrift, dan hadden zij hem zonder genade geknipt en geschoren.

De Opstand kwam in een nieuwe fase toen de Spaanse staat in september 1575 bankroet ging. In de zomer van 1576 teisterden muitende Spaanse troepen stad en land. Begin november plunderden zij Antwerpen en vermoordden duizenden burgers (Spaanse Furie, 4-6 november). De opstandige gewesten en de gewesten die de koning trouw waren gebleven, vonden elkaar in hun afkeer van de Spaanse geweldsexcessen en maakten op eigen gezag een einde aan de burgeroorlog. Op 8 november 1576 sloten zij te Gent vrede (Pacificatie van Gent). De gemaakte afspraken hielden o.m. in dat de Spaanse troepen de Nederlanden dienden te verlaten en dat de Nederlanden door Nederlanders moesten worden bestuurd. Daarnaast werd afgesproken dat de nieuwe landvoogd, Don Juan, de Pacificatie van Gent moest onderschrijven. De godsdienstkwestie werd voorlopig zo geregeld dat in Holland en Zeeland de uitoefening van de katholieke godsdienst verboden bleef; in beslag genomen

³² Swart, *a.w.* (1994), p. 67.

³³ Swart, *a.w.* (1994), p. 155.

³⁴ Van Nierop, *a.w.* (1999), p. 101: "Het invasieleger zou zich er niet tevreden mee mogen stellen de in een oorlog gebruikelijke schade aan te richten. Geen mens mocht in leven blijven, geen huis mocht overeind blijven staan, 'om de herinnering aan een zo ongelukkig volk uit te wissen.'"

³⁵ Zie Van Nierop, *a.w.* (1999).

³⁶ Swart, *a.w.* (1994), p. 93 e.v.

³⁷ Bongers, *a.w.*, p. 73.

kerkelijk bezit hoefde niet teruggegeven te worden, wel andere verbeurdverklaarde goederen. Degenen die buiten Holland en Zeeland katholieken iets in de weg legden, zouden worden gestraft als 'perturbateurs van de gemeene ruste', maar niet als ketteren. De 'bloedplakkaten' werden opgeschort, gewetensvrijheid gegarandeerd. Een definitieve regeling van de godsdienstkwesitie kwam op de agenda van de Staten-Generaal te staan.³⁸

De Pacificatie versterkte niet alleen het draagvlak van de Opstand, maar veranderde ook haar karakter. In het buitenland begon men de ontwikkelingen in de Nederlanden nauwgezet te volgen. Nieuwe bondgenoten meldden zich. Het machtscentrum verschoof in zuidelijke richting. Oranje verliet Holland en ging naar Brussel (september 1577). Zijn afschuw voor de 'paapse afgodendienst' had hij in Holland achtergelaten en alsof het nooit anders was geweest stelde hij zich voor als beschermer van oude vrijheden en privileges, nog immer gehoorzaam aan de koning.³⁹ Godsdienstvrijheid voor protestanten was buiten Holland en Zeeland uitdrukkelijk niet aan de orde. Geen enkel stadsbestuur bevorderde die godsdienstvrijheid. Vanaf januari 1578 resideerde Oranje in Antwerpen. Aanvankelijk bleef ook in die stad de uitoefening van de nieuwe religie verboden; voor de kasteelkapel werd op Oranjes verzoek (september) een uitzondering gemaakt.⁴⁰

De Pacificatie bracht Holland en Zeeland terug in de Generaliteit, maar zij behielden hun uitzonderingspositie en bleven een eigen koers varen. Zij erkenden Don Juan niet als nieuwe landvoogd. Ook Oranje had er feitelijk geen gezag meer.⁴¹ Amsterdam zou het merken. De stad was nog steeds koningsgezind en katholiek. Pas nadat Don Juan de Pacificatie van Gent had erkend, wilde de stad haar geïsoleerde positie opgeven en overgaan naar Oranje en de Staten van Holland. Moeizame onderhandelingen volgden, vooral ook vanwege de regeling van de godsdienstvrijheid. De Staten zetten Amsterdam zwaar onder druk; er werd ook geweld gebruikt. Pas op 8 februari 1578 lukte het de rechten en plichten van de stad na haar overgang vast te leggen. Deze overeenkomst (de *Satisfactie* van Amsterdam) was geen lang leven beschoren. Op 26 mei van datzelfde jaar werd de katholieke stadsregering afgezet (de *Alteratie*).

Haarlem, net als Amsterdam een katholieke enclave in het gereformeerde Holland, was het jaar daarvoor al teruggekeerd in de Staten van Holland. Maar niet van harte. De stad had eerst geprobeerd als geallieerde van de koningsgezinde gewesten in de Generaliteit terug te keren. De Staten van Holland accepteerden dat niet en werden hierin gesteund door de Staten-Generaal. Haarlem werd onder druk van een handelsblokkade gedwongen tot overleg met de Staten van Holland. Op 22 januari 1578 werd te Veere een satisfactieverdrag gesloten. Haarlem wist zijn uitzonderingspositie tot op zekere hoogte veilig te stellen. Elders in Holland (en ook in Amsterdam na de *Alteratie*) was de openbare katholieke eredienst verboden en fungeerde de gereformeerde kerk als publieke kerk. Het stadsbestuur van Haarlem was met Oranje overeengekomen dat de rechten van de katholieken niet zouden worden aangetast. Oranje garandeerde de veiligheid van de katholieke instellingen. Oranje bedong echter dat de gereformeerden in Haarlem op voet van gelijkwaardigheid zouden worden behandeld. Andermaal een - opgedrongen - religievrede dus.⁴² Bij de ratificatie van deze Satisfactie liet het stadsbestuur aantekenen dat de overeenkomst was opgedrongen, dat de afgevaardigden in strijd met zijn bedoelingen hadden gehandeld, maar dat men zich er noodgedwongen bij moest neerleggen.⁴³

Deze religievrede deed geen recht aan de *status quo*, maar volgde een politiek principe. De overgrote meerderheid van de Haarlemse bevolking was immers katholiek. Oranje bood de

³⁸ Swart, *a.w.* (1994), p. 114; Woltjer, *a.w.*, p. 72 e.v.

³⁹ Swart, *a.w.* (1994), p. 110: "In de voorgaande jaren had de prins zich dikwijls voor een kampvechter van de nieuwe religie uitgegeven. Nu deed hij het echter aan de overwegend katholieke bevolking van de zuidelijke gewesten voorkomen alsof hij de wapens niet om godsdienstige redenen had opgenomen, maar alleen om de vreemde overheersing ten einde te brengen en de oude voorrechten in ere te herstellen. Om de nog zeer koningsgezinde gezagshebbers in dit deel van het land voor zijn zaak te winnen, beweerde Oranje bovendien dat het nooit in zijn bedoeling had gelegen de koning de hem verschuldigde gehoorzaamheid op te zeggen."

⁴⁰ Swart, *a.w.* (1994), p. 155.

⁴¹ Swart, *a.w.* (1994), p. 159.

⁴² Spaans, *a.w.*, p. 50: "Oranjes steun aan de nog niet zeer talrijke Haarlemse gereformeerden was zeker bedoeld om een tegenwicht te scheppen tegen de machtige katholieke factie, die zich in de voorgaande jaren loyaal betoond had aan de koninklijke zaak. Bovendien leken de katholieke gewesten in deze periode op het punt te staan de Pacificatie te verbreken. [...] In deze omstandigheden voelde Oranje zich waarschijnlijk niet gehouden consideratie te tonen met de wensen van de Haarlemse katholieken, die duidelijk te kennen hadden gegeven liever met de katholieke gewesten dan met Holland en Zeeland verbonden te zijn."

Oranje maakte ook gebruik van de voor 1577 geplande magistraatsbenoeming om het stadsbestuur ingrijpend te vernieuwen. Van de tweeëntwintig vroedschapsleden was de helft ook ten tijde van het beleg in functie geweest, twee hadden onder Filips gediend, maar hadden zich kennelijk niet gecompromitteerd, de overigen werden nieuw benoemd. Dit nieuwe stadsbestuur telde vijf katholieken, één lutheraan en tien calvinisten, van de overige zes leden is de religie niet bekend. In de jaren daarna daalde het aantal katholieken. Maar ook na 1618 zouden er nog katholieken zitting hebben in het stadsbestuur, ook als burgemeester (Spaans, *a.w.*, p. 52).

⁴³ Spaans, *a.w.*, p. 51.

gereformeerden in het katholieke Haarlem een opening. Zoals aangegeven had de Oranje van het Hollandse rigorisme afgedaan. In de jaren van de Pacificatie was Oranje voorvechter van een politiek van religievrede zoals in Duitsland en Polen. Nog in 1578 presenteerde hij aan de Staten-Generaal tweemaal een voorstel in die richting: in Holland en Zeeland zou het katholicisme weer in het openbaar moeten kunnen uitgeoefend, in de andere gewesten zouden protestanten vrijheid van godsdienst krijgen. Die voorstellen werden door de diverse Staten zeer ongunstig ontvangen en gezien als een schending van de Pacificatie van Gent. Wel gingen enkele steden over tot invoering van de religievrede, zoals Antwerpen (de toenmalige verblijfplaats van Oranje), en Haarlem dus.⁴⁴

Coornhert was na de Pacificatie en na een onderhoud met Oranje naar Haarlem teruggekeerd. Coornhert (een 'arch papist'!) werd in gereformeerde kringen gewantrouwd. Sommigen spraken hem aan op zijn vlucht in 1572, zijn 'ontrouw' aan de Opstand. Eerder kwam het verwijt van defaitisme al ter sprake. Coornhert maakte zich uiteraard niet populair met zijn afkeer van elke kerkelijke organisatie.⁴⁵ Hij wantrouwde op zijn beurt vooral de gereformeerden. Hij vreesde dat zij de overheid voor hun karretje zouden spannen en uitgaande van een minderheidspositie weldra hun machtsverwicht zouden uitspelen. Coornhert vond juist dat de overheid verdraagzaamheid moest afdwingen en zijn macht moest inzetten om vrede in de kerk te bewaren. Hij was beslist niet de enige die er zo over dacht.⁴⁶

Coornhert liet zich bij het begin van de Haarlemse religievrede weer als kritisch commentator van de nieuwe ontwikkelingen kennen. Conform de *Satisfactie* kregen de gereformeerden de beschikking over de Bakenesserkerk (inclusief bijbehorende inkomsten). Oranje stuurde in 1577 de predikant Tilius (Thomas van Tielt, 1534-1590), de voormalige abt van het St.-Bernardklooster aan de Schelde te Antwerpen, naar Haarlem met de zware taak om vanuit deze kerk de gereformeerde religie te bevorderen. Coornhert provoceerde Tilius door het gemak waarmee mensen overgingen naar de nieuwe kerk te hekelen. Die arme mensen wisten nauwelijks waar de oude en de nieuwe kerk voor stonden! Het was maar de vraag of wat zij nu meenden te vinden beter was dan wat zij verloren!

Hij werkte zijn kritiek uit in een tweetal tractaatjes die hij aan Tilius liet bezorgen ter weerlegging, op bijbelse gronden, uiteraard.⁴⁷ Tilius wilde wel met Coornhert in debat gaan. Afgesproken werd dat zij in Delft met elkaar zouden debatteren. Bij aankomst bleek Tilius zijn assistenten Crusius en Donteclock op Coornhert te hebben afgestuurd.⁴⁸ Na een procedurezitting op 24 februari 1578 ging het debat daags daarna van start, maar het werd prompt op gezag van de Staten van Holland verboden "gemerckt soedaenige disputatiën tenderen tot schaendalisatie ende oproerichyeyt van de gemeente; dat meede soedaenige openbare disputatiën niet en behoeren getollereert te werden sonder voorgaende consent van den voors. Hove ofte Staten van de Lande."

Openbare godsdienstgesprekken waren politiek gezien uiterst precair. Oranje zag er in elk geval weinig heil in. Voor hem stonden orde en rust voorop. Zeker als de overheid zich met dit soort godsdienstgesprekken bemoeide, wat vaak onvermijdelijk was, dreigde immers het beeld te ontstaan "dat de gereformeerden in theologische aangelegenheden met steun van de overheid hun gelijk wilden halen."⁴⁹ Oranje had liever dat men openbare kritiek achterwege liet. Toen de bisschop van Haarlem, Van Mierlo, in het openbaar de gereformeerde leer bekritiseerde, kapittelde Oranje hem: de katholieken hadden zich gebonden aan de *Satisfactie*, dan moesten zij de gereformeerden de hun gegunde ruimte laten!⁵⁰

Een verzoek van de zijde van de predikanten om het debat te mogen voortzetten werd echter al op 27 februari 1578 ingewilligd. Kennelijk waren er hogere belangen van staat in het geding. Misschien verwachtte men in de politiek en militair zo penibele situatie van dat moment juist wel iets goeds van een godsdienstgesprek. In de loop van 1578 bleek immers de Pacificatie van Gent geen stand te houden, de landvoogd, Don Juan, raakte het spoor helemaal bijster, de angst voor hernieuwde oorlog

⁴⁴ Tussen 1578 en 1581 werden voor kortere of langere tijd religievredes afgekondigd in: Aalst, Antwerpen, Bolsward, Breda, Brugge, Brussel, Deventer, Franeker, Gent, Groningen, Haarlem, Harlingen, 's-Hertogenbosch, Ieper, Kampen, Kortrijk, Leeuwarden, Mechelen, Montfoort, Nijmegen, Oudenaarde, Rhenen, Sneek, Utrecht, Venlo, Wijk bij Duurstede en Zwolle. Zie: P.J.H. Ubachs, 'De Nederlandse religievrede in 1578', *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 77 (1997) 41-61, p. 55.

⁴⁵ Spaans, *a.w.*, p. 105.

⁴⁶ Maar Coornhert bekritiseerde de gereformeerden niet alleen vanwege hun repressieve politiek, hij nam ook hun geloofsovertuiging (erfzonde, predestinatie) voortdurend onder vuur. Zijn pleidooi voor verdraagzaamheid werd er streng en strikt door.

⁴⁷ *Bedacht, schijnend mede te brenghen, dat de Roomsche Kercke beter zij dan de ghereformeerde en Ander en corter bewijs van mijne ghesproken ende qualijck ghenomen woorden, dat de Roomsche kercke beter zy dan der gereformeerden*, in: Colom-uitgave van Coornherts *Wercken* I, 1112-1113 en I, 1114-1116.

⁴⁸ De controverse is uitvoerig beschreven door M. Roobol, *Landszaken. De godsdienstgesprekken tussen gereformeerde predikanten en D. V. Coornhert onder leiding van de Staten van Holland (1577-1583)*, [= dissertatie Universiteit van Amsterdam], Amsterdam 2005, p. 85 e.v.

⁴⁹ Roobol, *a.w.*, p. 91.

⁵⁰ Roobol, *a.w.*, p. 90.

en burgeroorlog nam weer toe. Men moest nu de gelederen sluiten en die niet door godsdiensttwist verzwakken. Zou een *goed georganiseerd* godsdienstgesprek daarbij kunnen helpen?

Afgesproken werd dat het debat op 6 april in Leiden zou worden voortgezet. Het ging nu uitdrukkelijk om een publiek debat, officieel te organiseren door de Leidse universiteit. De Staten waren echter zeer intensief betrokken bij het debat, de hoogleraren en bestuurders van de universiteit werden feitelijk gepasseerd.⁵¹ In Delft bleek de preliminaire vraag naar de thematiek, organisatie en werkwijze van het debat al ingewikkeld, de besprekingen ter voorbereiding van het Leidse debat bevestigden dat eens te meer. Coornhert kreeg te maken met allerlei voorwaarden, vereisten en beperkingen die hem deels helemaal niet zinden. Vooral hinderde hem dat hij Calvijn en Beza niet mocht citeren, want juist hun leer wilde hij bekritisieren.

Het Leidse debat dat uiteindelijk 14 april begon, was een grootse gebeurtenis van landelijk belang. Er waren honderden toehoorders die op het stadhuis een entreebiljet hadden gekregen als zij ten minste de hun gestelde vragen - in verband met de veiligheid! - op bevredigde wijze hadden beantwoord. Partijen kwamen niet tot elkaar. Coornhert hield zich meer dan eens niet aan de procedureafspraken. Op de tweede dag vroeg Coornhert uitdrukkelijk toestemming om de namen van Calvijn en Beza te mogen noemen, anders zou hij vertrekken. Dit verzoek verhitte de gemoederen nog meer. Coornhert vertrok.

Vervolgens besloot men het officiële verslag van het debat niet te publiceren; Coornhert werd verboden zijn verslag te publiceren. Coornhert voelde zich tijdens en ook na het debat onheus bejegend. Later in 1578 richtte hij zich met een verzoekschrift tot de Staten van Holland waarin hij om bescherming tegen de laster vroeg.⁵² De Staten verpakten hun garantie van een rustig leven in een verbod: hij mocht niet meer over godsdienstige kwesties publiceren zonder voorafgaande toestemming van de Staten. Het besluit van de Staten werd hem direct door Van der Laen overhandigd. Coornhert was zeer verontwaardigd over deze beperking van zijn vrijheid zoals blijkt uit zijn *Brief aan Nicolaes van der Laen*. In augustus 1579 werd hem nog eens te verstaan gegeven dat hij geen kritiek op de gereformeerde kerk meer mocht uiten in woord of geschrift. Hij diende zich zelfs in het algemeen te onthouden van publicaties 'aengaende 't stuck van de religie', wilde hij niet als 'perturbateur vande gemeene rust' worden veroordeeld.⁵³ Coornhert antwoordde met het tractaat *Over beginnende gewetensdwang in Holland*.

Coornhert was in 1579 ook betrokken bij het conflict tussen de Leidse magistraat en de predikanten van die stad. Aan de orde was de verhouding van kerk en overheid: wie mag de predikanten beroepen? Op het spel stond de positie van de minder rechtzinnige Casper Coolhaes. De Leidse magistraat vroeg Coornhert een verdediging van zijn standpunt te schrijven. Coornhert gebruikte bij deze verdediging de argumenten die hij gewoon was naar voren te schuiven in zijn strijd tegen kerkelijke machtsusurpatie.⁵⁴ Het mocht niet baten. De Staten en Oranje besloten dat Coolhaes geschorst moest worden.⁵⁵

In 1579 raakte de eensgezindheid die ten tijde van de Pacificatie de toon zette andermaal zoek en nu definitief. Op 6 januari sloten enkele Zuidelijke gewesten de Unie van Atrecht en kozen daarmee een aparte weg naar vrede, los van de Generaliteit. Noordelijke provincies ondertekenden vervolgens op 23 januari de Unie van Utrecht. Dit defensieverdrag beviel Oranje niet omdat het, zo vreesde hij, vanwege zijn antikatholieke bepalingen, de katholieken tot verzoening met Filips zou aanzetten.⁵⁶ Oranje probeerde de Unie te reviseren uitgaande – nog steeds – van een politiek van religievrede. Zonder succes, want hem werd te verstaan gegeven dat juist religievrede tot tweedracht in het land zou leiden. Zo kwam de burgeroorlog weer terug in het land.

In de loop van 1579 wist Parma steeds meer terrein te winnen: door diplomatie en wapengeweld. Via onderhandelingen probeerde hij Artesië en Henegouwen aan zijn kant te krijgen. In juni nam hij Maastricht in. Het werd Oranje zwaar aangerekend. In juli ging Mechelen over naar het koningsgezinde kamp. Ondertussen werden in Keulen, op initiatief van keizer Rudolf II, vredesonderhandelingen gevoerd. Geen van de partijen verwachtte er veel van. Filips hoopte bij de opstandelingen tweedracht te zaaien, Oranje moest een gebaar maken naar de bevolking die oorlogsmoe was.⁵⁷ De onderhandelingen liepen op niets uit. Filips slaagde wel in zijn eigenlijke opzet.

⁵¹ Roobol, *a.w.*, p. 129.

⁵² Voor de tekst van het rekest zie: Bor, *Nederlandsche oorloghen, beroerten ende Borgherlijcke oneenichheyden*, Leiden 1621, Boek XIII, fol. 82c-83a.

⁵³ In 1583 werd hem alsnog toegestaan het verslag van het Leidse debat te publiceren (*Van de Leidtsche Disputatie warachtighe vertellinghe*, Colom-uitgave van Coornherts *Wercken*, III, 335-366).

⁵⁴ D.V. Coornhert, *Justificatie des magistraets tot Leyden in Holland* (Colom-uitgave van Coornherts *Wercken* II, 395-434).

⁵⁵ Zie: M.G.K. van Veen, "'De aert van Spaensche Inquisitie'. Coornherts opvattingen over de verhouding tussen kerk en staat", in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, Vol. 58, 1, 2004, 76-76.

⁵⁶ Swart, *a.w.* (1994), p. 161.

⁵⁷ Swart, *a.w.* (1994), p. 179.

Een groot deel van de opstandige steden en gewesten sloot vrede met de koning. Was de Pacificatie van Gent een overwinning van de gematigden, het échec van de Keulse vredesonderhandelingen betekende dat zij uitgerangeerd waren.

De *Acten* van de vredesonderhandelingen werden opgetekend door Aggaeus van Albada (ca. 1525-1587), zoals gezegd een oude vriend van Coornhert. Hij was woordvoerder van de delegatie, een taak die hem toeviel vanwege zijn juridische kennis en taalvaardigheid, maar misschien toch ook omdat hij bekend stond als iemand die er zonder meer van overtuigd was dat geloof niet door geweld kon worden verdedigd of bevorderd. Tijdens de onderhandelingen pleitte hij op een zeer persoonlijke manier voor religievrijheid en opstandsrecht.⁵⁸ In zijn betoog verwerkte hij – heimelijk – citaten uit Castello's *De haeticis an sint persequendi* (1554) en het zojuist verschenen, aan du Plessis-Mornay toegeschreven, *Vindicae contra tyrannos*. Ook zijn spiritualistische godsdienstopvatting bleef niet verborgen: "De Christelicke religie is een groot mysterie, tot voorderinghe der selver en ghebruyct Godt geen godtlose criechsheden, noch boghe noch sweert: maer sijnen gheest, ende pastoren ofte herders die van hen worden ghesonden."⁵⁹ Deze principiële verdediging van godsdienstvrijheid was – uiteraard – een affront voor de afgezanten van de koning. Dat gold ook voor Albada's – monarchomachische - verdediging van het opstandsrecht: de koning is er voor het volk en het volk is er niet voor de koning.

Zijn visie op de Opstand had Albada in een kort traktaat, geschreven aan het begin van de onderhandelingen, uitgewerkt (*Discursus an pax inter serenissimum regem catholicum et ordines Belgii in hoc conventu conciliabitur, an non*, zie de vertaling in de appendix: *Uiteenzetting over de vraag of in deze bijeenkomst vrede zal kunnen worden gesloten tussen de zeer verheven katholieke koning en de Nederlandse Staten*). Dit traktaat was voor een belangrijk deel een bewerking van een brief van Schwenckfeld! In zijn voorwoord bij de *Acten* citeerde hij uit dit traktaat.

Albada voorzag de *Acten* van uitvoerige annotaties. Ook in deze annotaties laat hij de heterodoxie van Castello en Schwenckfeld aan het woord. In 1580 verscheen bij Plantijn in Antwerpen de *Acta pacificationis* en in vertaling *Acten van de vredeshandel*. De met annotaties uitgebreide versie van de *Acta pacificationis* verscheen in datzelfde jaar, met een privilege van de Staten van Holland, in Leiden. In 1581 volgde een Nederlandse vertaling. De *Acten* fungeerden sedertdien als een brontekst voor de verdedigers van godsdienstige verdraagzaamheid die zij veilig konden citeren vanwege het eraan verleende privilege.

Coornhert heeft als een van de eersten, namelijk in zijn *Synode over gewetensvrijheid* (1582)⁶⁰ en zijn *Proces tegen het ketterdoden* (1590), deze bron aangeboord en de 'annoteerder' als een autoriteit opgevoerd. In het begin van de 17^e eeuw is het onder meer de mennoniet Pieter Jansz. Twisck (1565-1636) die in zijn *Religions vryheyt* (1609) veelvuldig de 'annoteerder' liet spreken.⁶¹ Ook de remonstranten gebruikten de *Acten* bij hun verdediging van geloofsvrijheid.⁶²

In 1581 kwam ook een einde aan de Haarlemse religievrede. Deze derde Haarlemse religievrede had vier jaar standgehouden en verliep over het algemeen rustig. De uitzondering was een gewelddadig incident dat bekend is komen te staan als de 'Haarlemse Noon' (Sacramentsdag, 29 mei 1580). Op die dag werden de deuren van de St.-Bavokathedraal opengebroken, beelden vernield en werd een priester doodgeslagen. Ook werden kloosters geplunderd. Er volgden straffen.⁶³ De politiek van deze jaren kwam er niettemin op neer dat de katholieken in Haarlem stapsgewijs terrein verloren. Zij verloren steeds meer greep op het stadsbestuur en de stedelijke instellingen (zoals de weeshuizen). De publieke godsdienst werd de gereformeerde. Katholieke feestdagen werden facultatief, gereformeerde bid- en vastendagen officieel vrije dagen.⁶⁴

In 1581 (24 april) werd bij nieuw verdrag de *Satisfactie*, met goedvinden van de stadsregering, door Oranje en de Staten van Holland afgedankt.⁶⁵ Het verdrag van 24 april leidde tot een verbod op de openbare uitoefening van de katholieke eredienst. Haarlemse katholieken hadden in het jaar daarvoor

⁵⁸ Aan Spaanse zijde (Terranova c.s.) werd de mislukking van de onderhandelingen vooral ook aan Albada geweten (Bergsma, *a.w.*, p. 28): "... hij werd voor de opruiende toon van de redevoeringen verantwoordelijk geacht en zijn optreden ergerde Terranova mateloos: volgens Terranova c.s. was er geen reden zich te verwonderen over de schaamteloosheid in de stukken van de Staten, immers ze waren opgesteld door een ketterse doctor, Albada die de bevolking van Keulen met zijn ideeën verontrustte."

⁵⁹ Bergsma, *a.w.*, p. 26.

⁶⁰ J. Gruppelaar, J.C. Bedaux en G. Verwey (red.), D.V. Coornhert, *Synode over de gewetensvrijheid. Een nauwgezet onderzoek in de vergadering gehouden in het jaar 1582 te Vrijburgh*, Amsterdam 2008.

⁶¹ Bergsma, *a.w.*, p. 141 e.v.

⁶² K. van Berkel, "Aggaeus van Albada en de crisis in de Opstand (1579-1587)", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 96 (1981), 1-25, p. 9.

⁶³ Spaans, *a.w.*, p. 57 e.v.

⁶⁴ Spaans, *a.w.*, p. 66.

⁶⁵ Dit nieuwe verdrag maakte deel uit van een plan om het herstel van de economisch ver achteropgeraakte stad te financieren. Voor die financiering werd nu beslag gelegd op goederen en inkomsten van kloosters (Spaans, *a.w.*, p. 72).

al protest aangetekend tegen hun steeds verder gaande ontrecting. In een verzoekschrift richtten zij zich tot Oranje (*Verzoekschrift van de katholieken te Haarlem aan mijnheer de Prins van Oranje*, 1581). Zij zochten Coornhert aan om hen te helpen bij het opstellen en aanbieden van het rekest. In het rekest schetsten zij hoe de gereformeerden in weerwil van hetgeen in de Satisfactie was overeengekomen steeds meer terreinwinst boekten in de stad, maar dat desondanks de vrede bewaard bleef. Zij stelden dat Haarlem inmiddels in heel Europa beroemd was vanwege die vrede. De Staten waren echter zeer ontstemd vanwege het verzoekschrift. De ondertekenaars heetten slechte verliezers, eerder machteloos dan vredelievend. Zou het misschien niet beter zijn deze staatsvijanden zolang de oorlog duurde te verbannen, hun goederen te confisqueren?⁶⁶

Al voor de Keulse vredesonderhandelingen was Oranje in gesprek met (de katholieke) Anjou, de broer van de Franse koning. Oranje hoopte met de verkiezing van Anjou tot landsheer te bereiken dat Frankrijk en Spanje weer in oorlog zouden geraken en dat bijgevolg de druk van Parma's offensief zou verminderen. Volgens Oranje was dit de enige manier en laatste kans om een Spaanse overwinning te voorkomen. Het particularisme van de gewesten stond centrale regering in de weg, Oranje was het niet gelukt dit te doorbreken, dan moest de macht maar geïmporteerd worden. Voor deze Franse politiek was echter weinig steun in den lande, noch in het Noorden, noch in het Zuiden.⁶⁷ Oranje wist uiteindelijk de gewesten toch voor zijn Franse politiek te winnen. In januari 1581 boden de Nederlandse Staten-Generaal Frans van Anjou de soevereiniteit aan ('Verdediger van de Vrijheden der Nederlanden'). In deze tijd schreef Coornhert *De Nederlanden: nood en hulp - Enkele gedachten* en zijn meest uitvoerige politieke verhandeling *Wortel der Nederlandse Oorlogen*.

Na de opzegging van de gehoorzaamheid aan Filips in 1581 duurde het echter nog een jaar eer Anjou, zonder de toegezegde troepen, naar de Nederlanden kwam. Pas een half jaar later kwam de Franse hulp. Anjou gebruikte zijn militaire macht echter om zijn eigen positie te verstevigen. Het frustreerde hem dat zijn soevereiniteit vergaand beperkt was. Hij beraamde een aanslag op Antwerpen (1583). De gewaarschuwde Antwerpenaren brachten Anjou echter een zware nederlaag toe.⁶⁸ Later dat jaar vertrok hij uit de Nederlanden. De 'Verdediger van de Vrijheid der Nederlanden' had Parma geen strobreed in de weg gelegd.

De afgang van Anjou was feitelijk ook de genadeslag voor de centrale regering en beschadigde Oranjes reputatie. Oranje vertrok naar Holland, de enige provincie die nog tot oorlogvoering in staat (en bereid) was. Hij probeerde nog wel een gezaghebbende centrale regering op te bouwen, maar zonder succes. Ondertussen rukte Parma steeds verder op in Vlaanderen en Brabant. Het lukte Oranje uiteindelijk wel weer voldoende medestanders te vinden voor nieuwe onderhandelingen met het oog op Franse steun. Deze keer deed men zelfs vergaande toezeggingen. Opnieuw besloten de Staten-Generaal (zeker niet unaniem) Anjou de soevereiniteit aan te bieden (16 juni 1584). De week daarop werd bekend dat Anjou op 10 juni al was overleden.⁶⁹ Een maand later werd Oranje vermoord. De Staten-Generaal bleven onderhandelen met Hendrik III, maar die was steeds minder bereid zich met de Nederlanden te bemoeien. De onderhandelaars, nu gemandateerd om alle (!) wensen van Hendrik III in te willigen, verkregen nog wel audiëntie, maar keerden onverrichter zake direct weer terug naar de regeringsloze Nederlanden.

Coornhert verwijst in zijn *Overwegingen aangaande de huidige stand van zaken in de Nederlanden* (1584) naar de paniek en anarchie van dit moment: het verraderlijke optreden van Anjou, de noodzaak hulp in het buitenland te zoeken na de moord op Oranje. Hij voelde zich ook persoonlijk niet meer veilig en week in 1585 uit naar Emden. Een jaar later keerde hij terug. Hij wilde zich in Delft vestigen maar kreeg daar geen verblijfsvergunning. In 1589 vertrok hij naar Gouda waar hij op 29 oktober 1590 overleed.

⁶⁶ Spaans, *a.w.*, p. 71-72.

⁶⁷ Swart, *a.w.* (1994), p. 210

⁶⁸ Swart, *a.w.* (1994), p. 231.

⁶⁹ Door zijn dood werd de calvinist Hendrik van Navarra troonopvolger. Dit vooruitzicht zorgde voor een intensivering van de Franse burgeroorlog. Na de dood van Hendrik III wordt Hendrik van Navarra, nu katholiek geworden, tot koning van Frankrijk gekroond. In 1589 kondigt hij het Edict van Nantes af ter verbetering van de positie van de protestanten en ter beëindiging van de godsdiensttwisten in Frankrijk. In de loop van de 17^e eeuw werden deze rechten de protestanten ontnomen; in 1685 werd het Edict formeel herroepen en ontvluchtten tienduizenden hugenoten Frankrijk (vooral ook naar de Nederlanden).